

Izé, hogyhívják, hogymondjam **Javítást kezdeményező lexikális kitöltőelemek**

1. Bevezetés

Dolgozatomban a spontán diskurzusokban gyakran előforduló „töltelékszavakat”: az *izét*, a *hogyhívjákot* és a *hogymondjamot* vizsgálom, kiemelt tekintettel a nyelvi igénytelenség jelének tartott *izére*. Célom annak demonstrálása, hogy e lexikális kitöltőelemek a beszédprodukciónak mechanizmus különféle hibáinak javítására használatosak, mégpedig az adott tervezési hiba függvényében, ezért indokolható a használatuk a spontán beszédben. E kifejezések elsősorban a szókeresési-szótalálási problémák átmeneti és végleges megoldási technikái, illetve a(z újra)fogalmazáshoz szükséges időt töltik ki. A vizsgálatokhoz diskurzuselemzési módszereket használok: anyanyelvi beszélők rögzített, spontán diskurzusainak transzkripciói alapján teszek megállapításokat.

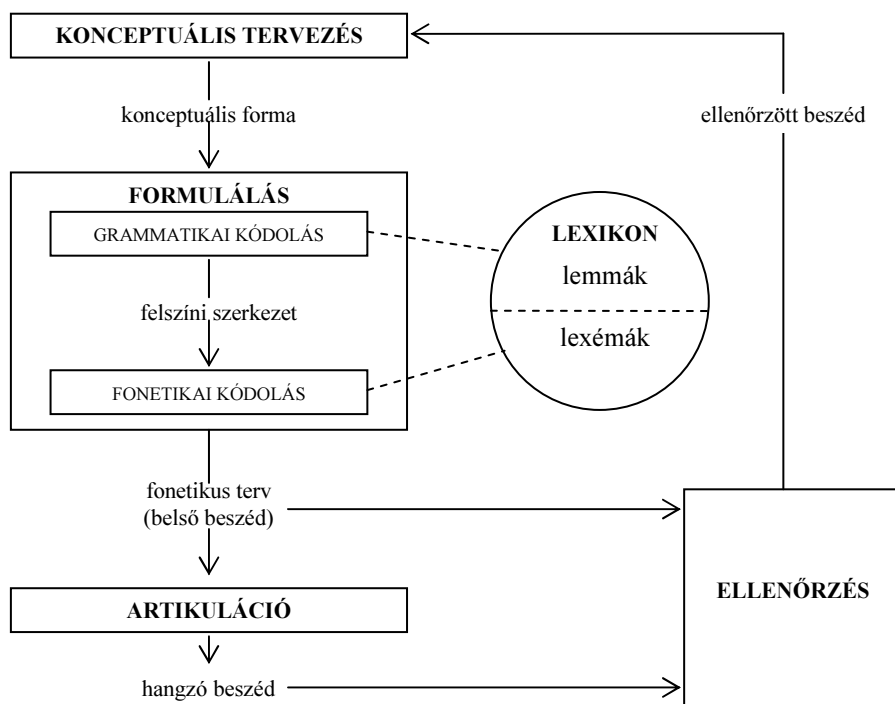
A dolgozat felépítése a következő: a **2.** fejezetben röviden vázolom a szakirodalom által elfogadott és alátámasztott beszédprodukciónak modelljét, illetve a produkcióban jelentkező nehézségeket. A vizsgálat alapját képező korpusz bemutatása után (**3.**) a **4.** fejezetben az *izével* kapcsolatos megfigyeléseket összegzem, s megpróbálom meghatározni azokat a beszédtervezés során adódó problémákat, amelyek áthidalására a kifejezés használatos. A **5.** fejezetben a *hogyhívják* és a *hogymondjam* kerül vizsgálat alá. Végül a **6.** fejezet foglalja össze a vizsgálatok eredményeit.

2. A beszédprodukciónak folyamat és hibái

2.1. A beszédprodukciónak modellje

A Levelt nevéhez fűződő beszédprodukciónak modell a beszéd tervezésének három szintjét különbözteti el egymástól (Levelt 1989: 8–28) (l. 1. ábra). A konceptualizációnak szintjén történik magának a közlendőnek a megtervezése az egyes jelentéselemek „összeválogatásával”. Ezen a szinten a megnyilatkozás preverbális, konceptuális formája készül el (preverbal message). Ehhez a következő szinten, a formulálás során adódik hozzá a nyelvi forma. Itt lép működésbe a mentális lexikon. A mentális lexikonban az elemek kettős reprezentációval rendelkeznek (l. még Levelt et al. [1999] is). Egy adott kifejezéshez tartozó lemma a szemantikai és szintaktikai jellemzőket foglalja magába, a lexéma vagy szóalak pedig a morfológiai és fonológiai jellemzőket. A lexikonból először a lemma aktiválódik, a szóalak csak utána. A lexikonbeli kettős reprezentációnak megfelelően a formulálás is két lépcsőben megy végbe. A grammatikai kódolás során a mentális lexikonból a megfelelő lemmák kiválogatása történik, amelyek között a konceptuális formának megfelelően a grammatikai viszonyok is kialakulnak. A grammatikai kódolás végeredménye a megnyilatkozás felszíni szerkezete (surface structure). A formulálás második lépcsője a fonetikai kódolás, amelynek során a mentális lexikonban tárolt elemek lexémaszintű reprezentációja aktiválódik, kialakítva a felszíni szerkezethez tartozó fonetikus tervet vagy más néven belső beszédet (phonetic plan, internal speech). Ebből végül a beszédprodukciónak harmadik szintjén, az artikulálás során lesz hangzó beszéd.

A beszéd tervezése és az artikulációnak egyszerre zajlik, egyidejűségük eredményei a spontán beszédet tartózkodó megakadások, szünetek és hezitálások. A beszédtervezés során adódó nehézségek leküzdéséhez egy ellenőrző rendszer áll a beszélő rendelkezésére. Kettős perceptuális rendszer figyel a belső és az elhangzó beszédet is. Az önmonitorozás lehetővé teszi a még ki nem mondott és a hibás, tévesen kivitelezett elemek detektálását és javítását (Levelt 1989: 14).

1. ábra. A beszédprodukciónak modellje Levelt (1989: 9) nyomán

2.2. A beszédprodukciónak hibái

A beszéd egyszerre zajló tervezése és kivitelezése olykor „zavarja” egymást. Ebből a zavarból adódnak a nehézségek. Gósy (2002) a beszédbeli megakadásjelenségek eredetét vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a produkció bármely szintjén jelentkezhetnek zavarok. Úgy találja, hogy a legtöbb hiba a lexikális hozzáférés és az artikulációs tervezés között, illetve a nyelvi tervezés során jelentkezik.

A lexikális hozzáférés hibáit jelzik a szótalálási nehézségek – ezeken belül elkülönítendőek egymástól az átmeneti szótalálási nehézségek (köztük az ún. „nyelvemen van” jelenségek) és a szókinshiányból adódóak (Iványi 2001b, 2002, 2003). Előbbiek esetében az egyik, a mentális lexikon részét képező elemhez vezető út valamilyen oknál fogva nehéz, és így a célszót a beszélő nem tudja időben elérni ahhoz, hogy megnyilatkozása zökkenőmentes legyen. A „nyelvemen van” jelenség esetében a lexikai egység szemantikai és bizonyos szintaktikai jellemzői is elérhetők a beszélő számára (ezek ismeretét a „tudásérzet” explicit verbalizálása bizonyítja), ám a fonetikai formához való hozzáférés gátlása miatt maga a szóalak csak nehezen építhető fel (vö. Iványi 2003). Megeshet azonban, hogy a beszélő olyan szót, kifejezést keres, amely teljesen hiányzik a mentális lexikonából (vö. Iványi 2002).

Amikor a beszélő a tervezési folyamat valamely szintjén „megreked”, a beszédben hezitálás, szünetek jelezhetik, hogy a következő kifejezésen vagy a gondolatfor formálásán dolgozik. Ezek feltűnőek a beszédprodukciónak, hiszen megakasztják a spontán beszéd folyamatot. A hosszú, kitöltetlen szüneteket ki kell tölteni, ellenkező esetben a beszélő elveszít(het) a beszédhez való

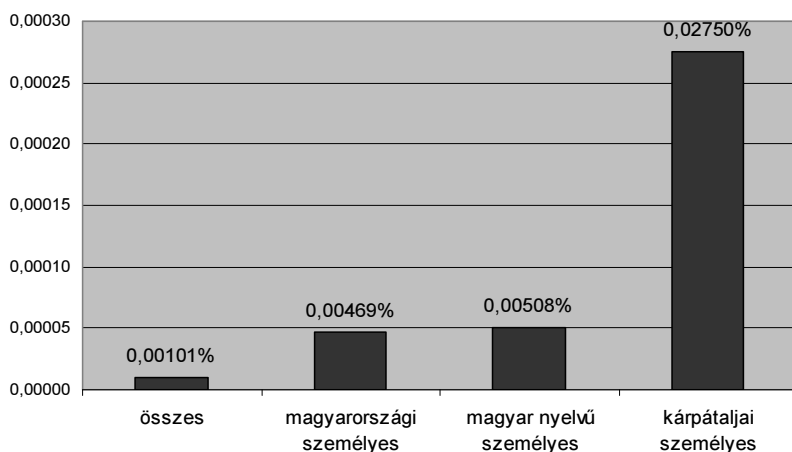
jogát.¹ A hezitáció idejének kitöltésére használhatók nem lexikális elemek (például beszédhangok nyújtása), kvázilexikális (például *ö*, *mm*) és lexikális kitöltők is (Rieger 2003: 48). Utóbbiak közé tartozik (egyebek mellett) az *izé*, a *hogyhívják* és a *hogymondjam*.

3. A korpusz

A megfigyelések alapját képező adatok többféle forrásból származnak. Legnagyobb részük spontán, magyar anyanyelvű beszélők rögzített diskurzusainak, illetve internetről letöltött televízió- és rádióműsorok hanganyagának transzkibált változatából származik.² Más adatoknak a Beregszászi–Csernicskó (2004) gyűjtéséből származó átírt beszélgetés a forrása. Ezeken kívül a Magyar nemzeti szövegtár kárpátaljai személyes alkorpuszából az *izé* szótő száz, véletlenszerűen kilistázott előfordulását vettem be a korpuszomba, illetve a Nyelvbtlás korpusz (Gósy 2004) vonatkozó adatait. A tanulmány alapjául szolgáló, mintegy 8300 szót tartalmazó korpusz teljes terjedelmében megtalálható Fabulya (2007)-ben.

4. Az *izé* kettős arca

Ismert, hogy az *izé* az informális nyelvhasználatra jellemző kifejezés. A Magyar nemzeti szövegtár teljes korpuszában hozzávetőleg minden százezredik szó töve *izé*. A személyes alkorpuszban körülbelül húszezer szóra jut egy, ezen belül a magyarországi személyes alkorpuszban huszonegyezer szóból egynek az *izé* a töve, míg a határon túli személyes korpuszban minden hétezer-századiknak. A kárpátaljai személyes korpuszban pedig minden háromezer-hatszázadik szó töve *izé* (e relatíve nagyon gyakori előfordulás magyarázatát l. 4.1.1-ben).

2. ábra. Az *izé* szótő előfordulási gyakorisága a Magyar nemzeti szövegtár korpuszában

¹ A diskurzusokat szervező beszélőváltási mechanizmusról bővebben l. Sacks–Schegloff–Jefferson 1978; Iványi 2001a.

² A transzkripció jelek magyarázata megtalálható a dolgozat végén.

A folyóiratok és nyelvhelyességi kézikönyvek szerzői általában a töltelékszavak között tárgyalják az *izé* – ha egyáltalán foglalkoznak vele –, s „nyelvi igénytelenségre” utaló elemnek tekintik. A Grétsy–Kovalovszky szerkesztette Nyelvművelő kézikönyv (1980) az *izé* a *beszédtöltelékek* és a *pongyola stílus* címszó alatt említi. A kifejezéssel kapcsolatban a 19. század vége óta napvilágot látott írások nagyjából két szempontból közelítik meg az *izé*: egyrészt finnugor eredetét tárgyalják-vitatják – ezt A magyar szókészlet finnugor elemei (1971) *izé* szócikke foglalja össze –, másrészt nyelvmélekekben fellelhető és intuíción alapuló példák alapján megállapítják, hogy az *izé* valaminek, valakinek a nevét helyettesíti, ha hirtelen nem jut eszébe a beszélőnek a kérdéses kifejezés, vagy nem akarja azt kimondani (Simonyi 1876, Szinnyi 1912, Prohászka 1957, Juhász 1959). Az elsőként 1604-ből adatolható szóról 1645-ben Geleji Katona István már a következőket állapítja meg: „*Izé* mint egy transcendens a mi nyelvünkben: mert akármit, ha hamar eszében nem jut, a magyar mind *izé*-nek mond” (idézi Prohászka 1957: 245). A Magyar nyelv értelmező szótára a szónak kettős „jelentést” tulajdonít: „*Izé*. I. fn <Vkinek, vminek a nevét, megnevezését pótló szócska; olyankor mondjuk, amikor vmi v. vminek, vkinek a neve nem jut eszünkbe, v. vmit nem tudunk v. nem akarunk kimondani.> II. msz <A folyamatos beszéd megszakításaként v. nehezen induló beszéd bevezető szavaként, emlékeztetvarra, ill. laza, hanyag fogalmazásra valló mondatban.>”

Több száz, beszélgetés közben elhangzott *izé* (vagy pl. *idé* alakváltozat) és szövegkörnyezetének elemzése után azt látjuk, hogy valóban „többféle” *izé* létezik: az „egyiket” egyes szavak/kifejezések helyettesítésére használják a beszélők (erre a továbbiakban a *szóhelyettesítő izé* elnevezéssel utalok, s két alípust különítem el), a „másikat” pedig akkor, amikor annak ellenére elkezdnek beszélni, hogy még nem tervezték meg a mondandójukat (*töltelék izé*). Keszler is elkülöníti egymástól a pótlóelem-funkciójú szavakat, kifejezéseket – köztük az *izével* – és a belőlük funkcióvesztéssel keletkező töltelőelemeket (Keszler 1985: 16).

Többféle oka is lehet a beszélőnek arra, hogy ezt a kifejezést használja – például szótalálási probléma, szókincshiány vagy „beszédkényszer” esetén (vagyis amikor a beszélő annak ellenére elkezdett beszélni, hogy mondandójának szerkezete, hangzó formája még nem épült fel). Az *izék* egyes „fajtáiról” szólva tehát a használatuk okául szolgáló beszédproduktions nehézségekre utalok. Az *izé* használatát az alábbi példák szemléltetik:

A szóhelyettesítő *izé* – szókeresési probléma (1) vagy szókincshiány (2) esetén:

(1)		(061) ³
JSné:	Áhhh, hülye helyzet – ezt csak anyámnak lehet	
SI:	hát <u>csak</u> úgy ha fölvenni vv – idére diktafonra	
	(2.0)	
SI:	mmikor ott van veled	
(2)		(041)
OM:	neked nincs meg a izé ? Aómm amit adtunk ofőnek – osztály –	
FM:	lőszart de igen	

A töltelék *izé* – „beszédkényszer” esetén:

(3)		(025)
FM:	nem tudom – izé – ez a háer ez érdekes dolog, de szerintem a személyügyi szervező az nem pont ugyanazt takarja	

A továbbiakban a szövegkörnyezet vizsgálatából következtetek az *izé* nyelvhasználati és interpretálási szabályaira.

³ A jelzés a példák korpuszbeli sorszáma-ra vonatkozik.

4.1. A szóhelyettesítő *izé*

A szóhelyettesítő *izék* legjellemzőbb tulajdonsága az, hogy átmenetileg vagy véglegesen más kifejezéseket helyettesítenek egy már megformált szintaktikai szerkezetben. A beszélő felépítette ugyan az üzenete szerkezetét, ám – a beszélgetésrészletek vizsgálata alapján – a szerkezetet kitöltő egyik elemet (még vagy egyáltalán) nem tudta előhívni a mentális lexikonból. Ezt a megnyilatkozásban az *izé* helyettesíti. A szóhelyettesítő *izé* leginkább szembeötlő tulajdonsága az, hogy gyakran toldalékolt alakban jelenik meg, esetragokkal van ellátva, vagy más módon van egy már kialakított szintaktikai szerkezetbe ágyazva, vagyis egy másik szót/kifejezést helyettesít (átmenetileg vagy véglegesen) egy szintaktikai struktúrában. Egy részük szinte azonnal „feloldásra kerül” a kimondás után – vagyis mihelyst a beszélőnek eszébe jut a megfelelő kifejezés, ki is mondja azt –, más részük pedig olyan jelentéssel bír, amelyet nehéz lenne egyetlen szóban kifejezni, ezért rövidebb-hosszabb körülírással, gyakran egy egész mellékmondatban lehet csak megfogalmazni.

A lexikális hozzáférés két szintje során (vö. 2. fejezet) a szemantikai és a szintaktikai jellemzők elérése megelőzi a fonológiai specifikációt; vagyis a lemma előbb aktiválódik, mint a lexéma. A spontán beszédprodukció, közelebbről az *izé* használatának vizsgálata során, az *izé* szerkezetbe ágyazottságából, toldalékoltságából arra következtethetünk, hogy a még elő nem hívott elem lemma-szinten már elérhető volt akkor, amikor a megnyilatkozás szintaktikai megformálása történt, az elem csupán lexémaszinten nem volt elérhető. Már itt lehetősége nyílik a beszélőnek azonban arra, hogy a lemmát a megnyilatkozásba illessze, a „pótlexmáként” funkcionáló *izé* segítségével. Attól függően, hogy a kérdéses lemmához tartozó lexéma elérhető-e a beszélő számára, a megnyilatkozás további részében vagy ez a bizonyos lexéma fog megjelenni, vagy – ennek hiányában – a jelentés körülírása.

Ezen különbségek alapján különítettem el a szóhelyettesítő⁴ *izéken* belül a szókereső és a szópótló *izéket*. A szókereső *izék* átmenetileg helyettesítenek olyan lexémákat, amelyeket valamilyen oknál fogva nehezebben ér el a beszélő. Ezzel szemben a szópótló *izék* azoknak a jelentéseknek a megjelentésére szolgálnak, amelyekhez vagy (feltehetően) nem található elem a beszélő mentális lexikonában, vagy nem is létezik egyetlen szó vagy kifejezés alakjában. Ilyen esetekben az *izé* jelentése csak körülírással oldható meg.

A továbbiakban a kétféle szóhelyettesítő *izé* részletes leírására teszek kísérletet.

4.1.1. A szókereső *izé*

A szókereső *izék* átmenetileg pótolnak egyes lexémákat. Ezek a szóalakok az *izét* követően azonnal vagy némi késedelemmel megjelennek a beszédben. Az *izével* helyettesített lexémák az alapján azonosíthatóak, hogy ugyanúgy vannak toldalékolva, mint az *izé*. Az adatok alapján azt a megfigyelést tehetjük, hogy ezek a kifejezések meglehetősen ritkán használatosak (legalábbis a beszélő által). Az alábbi példa önmagában alátámasztja ezt a megfigyelést:

(4) (020)
FM: az életbe soha semmit nem csináltam még **izébe** atbáziskezelőbe

A beszélő még *életében soha semmit nem csinált* adatbáziskezelőben, ezért maga az *adatbáziskezelő* kifejezés sem tartozhat az általa nap mint nap használt elemek közé. Néhány további példa ritkán használt szavak *izével* történő átmeneti helyettesítésére (csak az *izé-t* közvetlenül körülvevő szerkezettel):

⁴ A fentiek alapján egyértelműen indokolt lenne a *szóalak-* vagy *lexémahelyettesítő* megnevezés használata, a továbbiakban – az egyszerűség kedvéért – mégis a *szóhelyettesítő* megjelölésnél maradok.

- (5) Hát így Kárpátalján nincs is **izé** feszültség, szóval erre büszkék lehetnek (Kárp_06)
- (6) Habár mikor vótam a **izébe**, a lágerbe, há vót ott egy család. (MNSZ_14)

Az általam gyűjtött adatok között az alábbi kifejezések fordulnak még elő a szókereső izé után: *forgósziel, digitális, aláhúzásjel, usb, mediterrán, diktafon, garbó, véna, konnektor, agyrázkódás.*

Horváth (2004) a megakadásjelenségeket vizsgáló kutatásairól szóló tanulmányában arról számol be, hogy az általa elvégzett kísérletekben várákozásai ellenére igen sok olyan megakadást talált, amely a lexikális hozzáféréssel állt kapcsolatban. A kísérletekben adott témakörben társalogtak az adatközlők: egy, a Holdat ábrázoló fiktív térkép segítségével kellett tájékozódniuk. Horváth feltételezése az volt, hogy a meghatározott témakör leegyszerűsíti a mentális lexikon elemeinek aktiválását. Ezzel szemben úgy találta, hogy az összes megakadás több, mint egyharmad része ezen a szinten jelentkezett. A nem várt eredményt azzal magyarázza a szerző, hogy az „ürzőkincset” a minden-napokban ritkán használjuk.⁵

A szókereső *izé* ritkán használt kifejezéseket pótló jellege jól körvonalazódik a MNSZ személyes alkorpuszában, a kárpátaljai nyelvváltozatban. A MNSZ kárpátaljai személyes alkorpuszát jórészt kárpátaljai magyarokkal készített beszélgetések átiratai képezik. Az adatközlők – a lejegyzett szöveg alapján – két- vagy többnyelvűek, így talán nem meglepő, hogy számukra a magyar nyelv használata során a magyar szavak/kifejezések aktiválása nehézkes, lassabb. A korpuszból véletlenszerűen lekérdezett száz *izé* szótóvet tartalmazó lista alapján ezt mondhatjuk. A kárpátaljai magyar adatközlők nemritkán egy megnyilatkozásban többször is használják a szókereső (és a szópótló) *izét*. Előfordul, hogy olyan kifejezéseket helyettesítenek vele, amely az átlagos magyar egynyelvű beszélők esetében nagy valószínűséggel nem okozna elérési nehézségeket:

- (7) hát nehezebb a **izé** a helyzet, mert ugyi ... (MNSZ_02)
- (8) Hát nem vót, mert pontosan bejöttek az **izék**, 38-ba bejöttek a magyarok, addig vótak csehek. (MNSZ_21)
- (9) Hát nem kapta meg a **izét**, a kenyeret (MNSZ_24)

A szókereső *izék* a ritkán használt kifejezéseken kívül gyakran helyettesítenek tulajdonneveket: személy-, intézmény-, helyneveket stb. Ebből arra lehet következtetni, hogy a nevek előhívása éppúgy nehézkes lehet, mint a ritkán használt kifejezéseké.

- (10) Innét Kaszonyból **izé** vót, Varga Karcsi vót meg az a cigány. (MNSZ_17)

Saját gyűjtésű példáim között az alábbi tulajdonneveket helyettesítették még a beszélők *izével*: *Sziklási, Vidám Vasárnap, Hit Gyülekezete, Kelemen Anna, West A4, Lyon-öböl, Jászapáti*.⁶

A szókereső *izé* – a megfigyelések alapján – ritkán használt kifejezések átmeneti helyettesítésére szolgál. A kevésbé gyakori szavak/kifejezések verbalizálásához hosszabb időre van szüksége

⁵ Gósy értelmezése szerint az aktív szókincset olyan nyelvi és beszédjelek alkotják, amelyeket egy adott személy gyakran használ; a passzív szókincs ezzel szemben ugyanazon személy ritkábban használt nyelvi és beszédjeleinek összessége (Gósy 1999: 122). Más tudományterületeken (idegennyelv-oktatás, anyanyelvi oktatás-nevelés) viszont a passzív szókincset hagyományosan azon nyelvi elemek köréként értelmezik, amelyeket nem használ ugyan, de megért a beszélő. Magam nem kívánok állást foglalni a passzív szókincs fogalmának kétféle értelmezése között, ezért a továbbiakban megmaradok a ritkán használt kifejezés mellett.

⁶ A megfigyelés alapján feltehetjük a kérdést: hol helyezkednek el a tulajdonnevek a mentális lexikonban? Esetleg azon kívül? Vagy a tulajdonnevek esetén is a szógyakorisági hatás érvényesül?

a beszélőnek.⁷ A **szógyakorisági hatás**, amelynek legfőbb és talán egyetlen megnyilvánulási terepe a szóalakhoz való hozzáférés sebessége, Jescheniak és Levelt (1994: 827) kutatásainak eredménye szerint a lexémaszinten kódolódik. Az *izé* ritkán használt kifejezések átmeneti helyettesítésére való használata is ezt mutatja. Amikor a beszédtervezésben a formulálás szintjén aktiválódik a mentális lexikon, a kevésbé gyakran használt kifejezések szóalakjához való hozzáférés hosszabb időt vesz igénybe. A beszélőnek azonban nem kell megakasztania a tervezést ez idő alatt sem, ha a már aktivált lemmához egy **pótlexémát** kapcsol (*izé*). Így gond nélkül beilleszthető a kérdéses elem a megnyilatkozásba akkor is, ha a szóalak egyelőre nem elérhető. A megnyilatkozás interpretálása során a hallgatónak sem kell felfüggesztenie a munkát arra az időre, amíg a beszélő keres a mentális lexikonban, ugyanis a toldalékolt pótlexémával is „van dolga”. Az ugyanis meghatározott szerepet tölt be a szintaktikai szerkezetben, amely így kerek egész lesz, és értelmezhetővé válik. Később csupán a szerkezetbe ágyazott *izét* kell helyettesítenie a hallgatónak a megjelenő tartalmas lexikai elemmel. Természetesen mihelyt aktiválódik, a megfelelő kifejezés megjelenik a beszédben.

4.1.2. A szókereső *izé* feloldása

A ritkán használt kifejezések esetén gyakran az *izé* kimondása alatt eltelt idő éppen elég a szóalak aktiválásához, így az akár azonnal követheti a pótlexémát (l. pl. (4)–(7) fent). Természetesen megjelenhet a kérdéses szóalak a szintaktikai szerkezet egy részének vagy egészének kimondása után is (l. pl. (8), (10) fent), olykor pedig komolyabb problémákat okoz a keresett alak előhívása:

(11)	(015)
FA:	Hát, meggondoltam magam, mondom eljövök én – az öregasszony
úgyis csak a – izét nézi most a – rádió vagy a tévébe – a – azt a –
hülyeséget – Vidám Vasárnap
SI:	aha
	(3.0)
SI:	[ja meg
FA:	[engem az nem érdekel olyankor
SI:	de hát érdekes hát ő katolikus egyébként nem?
FA:	hát az volt – valamikor
SI:	akkor mosmá nem? msmá áttért [()
FA:	[nem is vergődik a katolikus
vallással, neki ez a izé – miázisten – ez van fölül most
(3.0)
FA:	<u>Hít</u> Gyülekezete
SI:	mh
FA:	nem jutott eszembe

Az első *izé* elhangzása után FA-nak még nem volt elérhető a *Vidám Vasárnap* kifejezés. A folytatás alapján értelmezhető a megnyilatkozás a *Vidám Vasárnap* kifejezés nélkül is: ekkor a hallgató arra gondolhat, hogy valamilyen műsorról van szó, ami a *néz* ige argumentuma, a szerkezet tárgya; vagyis az interpretáció egy értelmes szerkezethez vezet: ‘az öregasszony most egy tévéműsort néz’. Később, az *izével* helyettesített lexikális elem folytatódó keresése során további jellemző derül ki a műsorról, nevezetesen az, hogy a beszélő hülyeségnek tartja. A *most* [ti. vasárnap délelőtt] – *tévében* – *hülyeség* jellemző jegyek mindkét beszédpartner, FA és SI számára is feltehetőleg elég jól körülríták a keresett kifejezést, a beszélő mégis tovább kereste azt. Miután elhangzik a *Vidám Vasárnap* kifejezés, ez a „jegyhalmaz” felülíródik a tulajdonnévvel.

⁷ „But even if word form access is unhampered, it is a lot harder for infrequent words than for frequent words; the difference in naming latency easily amounts to 50-100 milliseconds” (Levelt et al. 1999).

A második *izé* elhangzása után sem volt elérhető egy kifejezés FA számára, ott a további keresési időt a szünetek és a *miazisten* töltik ki. A megnyilatkozás folytatódik, majd három (!) másodpercnyi szünet után – amit a hallgató sem szakított meg – következik végül az *izét* feloldó név, a *Hit Gyülekezete*.

Persze előfordulhat, hogy a folyamatos keresés ellenére sem elérhető a beszélő számára az *izével* helyettesített kifejezés vagy név:

(12)	(010)
SANé: Nem is a Gyula – nem is a Gyula mer a Gyula – az a v- izének
volt a – azok is valamikor itt laktak – a Sziklasi Gyulák (1.5)
mmm most nem jut az eszembe hogy kii k milyen lány volt a
felesége neki . . .	

Ilyen esetekben azonban a beszélők indokolják a feloldás elmaradását, ahogy a fenti példában is történik: a beszélő azzal indokolja a hiányt, hogy *nem jut eszébe* az illető személy neve.

Amennyiben az *izé* feloldása várat magára, a keresés során a beszélő további információt ad az *izé* jelentésére nézve (11)–(12). Ezek az információk lehetőséget adnak a hallgatónak arra, hogy megértse a megnyilatkozást akkor is, ha a keresés nem vezet eredményre.

Összefoglalva a szókereső *izéről* elmondottakat, az alábbiakat állapíthatjuk meg: ritkán használatos kifejezéseket vagy neveket helyettesítő pótléxéma; szerkezetbe ágyazottsága biztosítja a folyamatos interpretációt; a szóalakhoz való hozzáférés sebességének függvényében a feloldás megjelenhet közvetlenül a pótléxéma után vagy később is, esetleg meg is hiúsulhat.

4.1.3. A szópótló *izé*

A szóhelyettesítő *izéken* belül körülhatárolhatóak az olyanok, amelyeket a beszélők nem tudnak egyetlen szóval/kifejezéssel feloldani, vagyis egy számukra (feltehetően) ismeretlen kifejezést pótolnak vele. „Előfordulhat a beszélővel, hogy olyasmiről kíván megemlékezni, aminek a kifejezésére készen kapott eszköze nincsen. Egy furcsa külsejű házra utalva olyasfajta körülírás használatára kényszerülhetünk, mint »tanyára emlékeztető hétvégi házikó, kaliforniai stílusú gótikus toronnyal« – egyszerűen azért, mert ennél jobb, tömör kifejezés nem áll a rendelkezésünkre” (Clark–Clark 1977: 337, idézi Iványi 2002: 284). A szópótló *izé* esetében lényegtelennek tűnik az a megkülönböztetés, hogy az adott jelentés megnevezésére használatos kifejezést csak a beszélő nem ismeri, avagy egyáltalán „nincs is rá szó”. Az *izé* tehát használható egy, a beszélő mentális lexikonából hiányzó kifejezés pótlására is. A mentális lexikonban megtalálható lemmához a hozzá tartozó szóalak hiánya miatt a beszélő egy pótléxémát kapcsol (ez az *izé*), így az már beilleszthető a megnyilatkozásba, majd az egység szemantikai komponensének leírására körülírást használ. Az alábbi példa jól demonstrálja a beszélő mentális lexikonából hiányzó egységet pótló *izét*:

(13)	(MNSZ_09)
AK: Azér, me tudod akinek vót, mondjuk mán a lágerbe vót katona, hát én nemvótam,
mert tizenhét éves vótam, hát akko mán jött az a <i>izé</i> hogy fölrották a rangokat,
vissza a <i>izé</i> , hát akkor már ük éltek a jogokkal, de hát belepusztult ott is a nép. Aki
kibírta hazajött.	

4.1.4. A szópótló *izé* feloldása

A szópótló *izé* feloldása alapvetően különbözik a szókeresőtől, ugyanis itt nem egy, a beszélő mentális lexikonában átmenetileg nem elérhető, hanem egy teljesen hiányzó lexémáról van szó. A feloldást így az motiválja, hogy az *izé* jelentése egyértelmű vagy legalábbis körülírható legyen a hallgató(k)

sámára. A beszélő körülírással vagy nemverbális eszközökkel, gyakran gesztusokkal próbálja meg rávezetni erre a hallgatót. A szóbeli körülírás mikéntje a beszélő nyelvi-mentális képességeinek függvényében változik. Lehet rövid, frappáns (14), (tag)mondatnyi terjedelmű (15), olykor pedig a beszélő egy másfajta szerkezetben próbálja meg újrafogalmazni az *izét* tartalmazó megnyilatkozásrész (16):

- (14) (003)
FM: csakhogy akkor nála nem volt semmilyen *izé* – pótkispárna meg ilyesmi és akkor -hh gyorsan arra a hétre így elvittem oda a cuccomat
- (15) (MNSZ_36)
AK: Szóga vót legtöbb, mert tudod mit, vót olyan *izé*, hogy úgy híjták, hogy hatos házak. Érted? Hat család lakott egy zsidó munkásnak, zsidó munkások, zsidóknak vót a munkásai. Hat család egy *izébe*, egy ajtón jártak ki. Egy ajtón, csehek alatt.
- (16) (082)
KIné: tudós asszonyok vótak nagyon tudtak mindent. És, – mindenhol. Azok a – férfimunkába is helytáltak – meg a női munkákba is. Meg a főzésbe is. – Sokszor le vagyunk véve a Sárköziek kedig nem a sárközi izéhő tartozunk. Mink a váraljai a Tolna megye Váraljóho tartozunk.

Iványi a nem anyanyelvi szókincs hiány leküzdési stratégiáinak klasszifikálásakor a következőket említi (Iványi 2002: 296–7): körülírások, helyettesítés ugyanabból a fogalmi körből származó egységgel, a beszélő által megfelelőnek tartott szóalak használata egy közel fekvő fogalmi körből, példák felsorolása, anyanyelvi ekvivalens használata, jelentést nélkülöző utalószó használata, új szóalkotás. Ezeket a stratégiákat használják a beszélők az *izé* feloldása során is. Új szóalkotása érhető tetten a *pótkispárna* tömör és frappáns kifejezésben (14). FM ebbe sűrítette a 'vendégek számára fenntartott ágynemű' és a 'kispárna' jelentést. Az ilyen és ehhez hasonló megoldások hapax legomennak, egyszer adatolható kifejezésnek tűnnek, amelyek a beszélők leleményességét tükrözik.

A felsorolt „nyelvi” eszközök mellett a beszélők más stratégiát is alkalmazhatnak: szavak helyett gesztusaikkal vezethetik rá a hallgatót az *izé* „jelentésére”, ha a szavakkal történő körülírás túlzottan bonyolult, nehézkes lenne:

- (17) (002)
MD: Úgy nő a hajad mint fateromnak neki is itt így itt ilyen kis *izés* (1.5)
csak neki
FM: mint Miki egér
MD: ☺ csak neki úgy nő a haja hogy hogy így pont így rá tudja *izé*
és akkor nem olyan hogy pl így ráfésüli hanem úgy úgy nő hogy így –
oldalra és mikor ...

Az *itt ilyen kis izés* utáni másfél másodpercben a beszélő két ujjával ívet rajzolt a szemöldökei fölé a haj vonalára, egyértelművé téve így a hallgató számára az *izés* jelentését – amit FM ezután – mintegy ellenőrzésként – szavakba öntött.

Összefoglalásként az alábbiakat állapíthatjuk meg a szópótló *izéről*: az *izét* gyakran azokban az esetekben használják a beszélők, amikor egy általuk nem ismert lexémát pótolnak vele; a szókincs hiány legyőzésének egyik stratégiája a pótlexmákként használt *izé* + a szemantikai összetevő körülírása, illetve elmutogatása; a hallgatók is verbalizálhatják a bennük létrejött interpretációt.

Iványi (2002) a szókincs hiányosságainak problémáját konverzációelemzési módszerek segítségével elemző tanulmányában áttekinti a kognitív nyelvészeti szakirodalom által leírt, a szókincs hiány leküzdésére alkalmazott megoldási kísérleteket. Koll-Stobbe (1994) alapján említi a hiponimák vagy

„passepartout”-szavak alkalmazását mint a szókincshiány miatt fellépő nehézségek áthidalásának egyik módszerét. „Koll-Stobbe ezeket a p a s s e p a r t o u t -szavakat olyan, jelentésükben bizonytalan leírásokat tartalmazó kifejezéseknek nevezi, amelyeket helypótló szavakként használhatunk (Koll-Stobbe 1994: 57), mint pl. a *dolog* vagy *izé* szavak” (Iványi 2002: 299–300). Láthattuk azonban, hogy az *izé* korántsem csak a szókincshiány leküzdésére használható, hanem az átmeneti szótalálási nehézségek esetén is.

A szóhelyettesítő *izével* kapcsolatban elmondottak alapján az alábbi megállapításokat tehetjük. Az *izé* univerzális pótléxémaként használható azokban az esetekben, amikor a lexikális hozzáférés két szintje közül a lemmaszintű reprezentáció elérhető, de maga a szóalak még nem. Ilyenkor a konceptualizációs szinten kialakított megnyilatkozás annak ellenére „továbbvihető” az artikulációs szintre, hogy a közbülső szinten, a formulálás során az egyik lemmához nem kapcsolódott hozzá a „saját” lexémája. Így bár maga a szókeresési nehézségek vagy a szókincshiány miatt nem kell leállnia az artikulációnak. Így bár maga a szóhelyettesítő *izé* is javításnak tekinthető abban az értelemben, hogy segítségével a beszélő leküzdheti a beszédprodukciónban bekövetkező nehézségeket, maga az *izé* is javításra szorul – vagyis a beszélőnek fel kell fednie a pótléxémával helyettesített kifejezést vagy annak jelentését. Természetesen, ha a hallgató nem tud interpretálni egy megnyilatkozást azért, mert benne egy feloldatlan szóhelyettesítő *izé* szerepel, javítást kezdeményez:

(18)		(018)
SzM:	hát az nem tök rég – olvastam a izéjét	
	(1.0)	
FM:	mizéjét	
SzM:	a levelét	
	(2.0)	
FM:	levelét?	
SzM:	tudod az osztályost! a brigád	
FM:	<u>aaz</u> hát az ténleg nem volt tök régen!	

A hallgatóban az *izé* javításra való várakozást ébreszt. Ez a várakozás tetten érhető a javítás-kezdeményezést követő egy másodperces szünetben, ahol a hallgató arra vár, hogy az alábbiak közül valamelyik bekövetkezzen: 1. feloldásként jelentéssel, birtokos személyraggal ellátott accusativusi kifejezés, 2. további, szókeresésre utaló kitöltött (!) hezitáció, 3. körülírás vagy 4. a szerkezetileg előre megtervezett megnyilatkozás további elemei. Miután ezek közül egyik sem következett be, FM, a hallgató javítást kezdeményezett (*mizéjét*), mivel SzM megnyilatkozásának egy része értelmezhetetlen maradt számára. A külkezdeményezést megfelelő formájú javítás követi (*levelét*).⁸

A megfigyelt, *izére* vonatkozó adatok alapján azonban azt mondhatom, hogy ritka a fentihez hasonló javításkezdeményezés. A beszélők ugyanis általában megfelelően használják az *izé* pótléxémát: vagy csak átmenetileg helyettesítenek vele egy általuk is ismert kifejezést, vagy – amennyiben nem ismerik a kérdéses szóalakat – megfelelően körülírják a jelentést.

Olykor azonban egy kifejezés helyettesítésére használt *izé* feloldásának teljes hiánya mégsem vezet félreértéshez. Az *izé* jelentése ilyenkor a szövegkörnyezet alapján jól körülírható, mint az alábbi példában: *izéltem ~ gondolkodtam*:

(19)		(060)
SAné:	nézd nézd anyád is úgy van hogy ugye ő is má hány éve ott lakik	
JSné:	Peer [sze	
SAné:	[Öö-ötven	
	(2.0)	

⁸ A javítás jelen esetben még mindig nem volt elegendő ahhoz, hogy a társalgás folytatódhassék, ezért újabb javításkezdeményezés és önjavítás következik, amely végül is megértéshez vezet.

- JSné: ötven hét óta
 SAné: ötvenhét óta. Naa azon ^o **izéltem** mostan mer ötvenhatba vót a
 foradalom – ...

Az *izé* ilyen használata a nyelvi ökonómia egyik megnyilvánulása az informális beszédhelyzetekben. „A normális beszélgetés során sok minden kimondatlan marad a Grice-féle mennyiségi maxima értelmében. Egy mindennapi interakciót olyan kooperatív folyamatként kell elgondolnunk, amelynek során mindkét fél gazdaságosságra, erőfeszítéseinek minimalizálására törekszik. Csak annyit mond ki, amennyiről feltételezi, hogy a másik számára az interakció folytatásához feltétlenül szükséges” (Coulmas 1992: 324; idézi Huszár 2005: 67). A gazdaságosság a fentihez hasonló *izé*-használat esetén abban érhető tetten, hogy a szövegkörnyezetből elérhető a jelentés, így nem kell azt semmilyen módon sem pontosítani. Az ilyen használat azonban meglehetősen ritka a pótléxfunkcióban használt *izé*hez képest.

Itt említhetjük még a **tabukerülő izéket** is, vagyis azokat, amelyekkel a beszélők „illetlen” kifejezések kimondását kerülik el. Ezek használata esetén is egyértelmű a hallgató(k) számára – vagy legalábbis a beszélő úgy hiszi, hogy a hallgatóság számára egyértelmű –, hogy az *izé* mely kifejezést helyettesíti, ezért nem következik utána feloldás. A beszélő azzal, hogy az „illetlen” kifejezést egy *izével* helyettesíti, talán azt a látszatot igyekszik kelteni a partner(ek)ben, hogy nem is ismeri az illető kifejezést. Az alábbi leírás egy magát az interneten hirdető könnyűvérű lányról szól:

- (20) (089)
 AS: és olyan képek is voltak rajta, félmeztelenül így cicibe táncikál,
 rá van így az arcára így száradva a **izé**, – és akkor egyszercsak
 így valaki bejelentette, és letiltották az egész rendszerről azt a
 kislányt

4.2. A töltelék *izé*

Az eddigiekben tárgyalt szóhelyettesítő *izék* közös jellemzője volt, hogy egy másik lexémát helyettesített átmenetileg. Van azonban az *izék*nek egy ezektől elkülönülő csoportja: a töltelék *izék*. Keszler töltelékszavakról írt tanulmányából (1985: 16) is az derül ki, hogy az olyan szavak és kifejezések, amelyek rendszerint egy másik szót, kifejezést helyettesítenek, töltelékszóvá válnak abban az esetben, amikor éppen nem a pótlóelem-funkciójukat teljesítik. Ezek között említi az alábbiakat: *hogyvishívják, ilyen, izé, meg minden, olyan, vagy valami*.

A töltelék *izék* szembetűnő formai jellemzője a toldalékolatlan, esetrag nélküli megjelenés:

- (21) (MNSZ_01)
 AK: Ott a vonatba jó, **izé**, persze hát
- (22) (065)
 FI: nincsen semmi joga belenyúlni a gyerekeknek a táskájá
 FM: aha,
 FI: =és hogy – hogy **izé**. – és ott osztotta a gyerek a tanárt,

Az *izé* a fenti példákban nem illeszkedik a megnyilatkozás szintaktikai szerkezetébe. Ez a szerkezet hiányos, még felépítetlen állapotáról árulkodik, vagyis arról, hogy a beszélő még nem formálta meg a mondandóját. Ezt látszik alátámasztani Gósy is, aki a Nyelvboltás korpusz gyűjtési módjáról írt bevezetőjében egyes, *izét* tartalmazó megnyilatkozásokkal kapcsolatban úgy találja, hogy azok produkciója során a beszélő még a tartalmi elemek „válogatásánál” tart, vagyis még nem tudja pontosan, mit és hogyan mondjon. Gósy szerint az ilyen nem kész közlések „a fogalmi szint és a nyelvi

átalakítás diszharmonia-jelenségei” (Gósy 2004: 10). A levelti modellből kiindulva azt mondhatjuk, hogy a töltelék *izé* azt jelzi, hogy a beszélő a beszédprodukciónak konceptualizációs szintjénél tart, s a tartalmi válogatás idejét tölti ki az *izével*.

Az *izének* a tartalmi válogatást jelző jellegét támasztja alá az is, hogy gyakran mellékmondatok elején áll, a mellékmondatot bevezető kötőszó közelében-szomszédságában. Ez olykor egybeesik a megnyilatkozás elejével:

(23) (094)

AS: egy hóónapja sem voltak együtt a kisfiúval oszt *izé* – ‘hh jött az anyukája hogy hát ((mutatja)) – „hhá hhá hhá” – kisfiú meg így ((mutatja)) „hm, csóókolom”

(24) (021)

FM: *izé*. Tudod kit fogok megkeresni itt mindjárt az iwiwen?

Természetesen a gondolkodási-tervezési idő kitöltésének más módjai is vannak. A hezitációs szüneteket az *izéhez* hasonló lexikális töltelőelem mellett nem- vagy kvázi-lexikális elemek is kitölthetik (vö. Rieger 2003: 48).

A töltelék *izéről* tehát megállapíthatjuk, hogy valóban beszéd-töltelőként (és nem pótlexémaként) funkcionál azokban az esetekben, amikor a beszélő annak ellenére elkezd beszélni, hogy még csak a beszédprodukciónak konceptuális szintjénél tart, így még sem fogalmi, sem grammatikai, sem fonetikai, sem artikulációs terve nincs a megnyilatkozása tekintetében. Vagyis **amikor a konceptuális szinten kezdődik egy tervezési folyamat, a tervezési munkához szükséges idő kitöltésére (is) alkalmas az *izé*.**

Összefoglalva az *izével* kapcsolatban elmondottakat: a kifejezést vizsgálva többféle előfordulási környezettel találkozunk, ami többféle beszédtervezési nehézséget jelzett, s azt, hogy az *izé* különféle problémák megoldásában-áthidalásában is alkalmazható nyelvi eszköz. Láthattuk, hogy „univerzálisan” használható lexéma azokban az esetekben, amikor a beszélő a beszédtervezési folyamatban valamilyen nehézségbe ütközik. Pótlexémaként használható akkor, ha valami miatt nem érhető el egy adott lemmához tartozó szóalak – vagy azért, mert a ritkább használat miatt előhívásához hosszabb idő szükséges, vagy azért, mert teljesen hiányzik a beszélő mentális lexikonából –, de használható beszéd-töltelőként is akkor, ha a produkciós folyamat még a konceptualizációs szintnél tart. Mindkét esetben a beszéd folyamatosságát biztosítja, s így a beszédtervezési produkció hibáinak javítását szolgálja.

A továbbiakban a *hogyhívják* és *hogymondjam* lexikális kitöltőelemek leírására teszünk kísérletet.

5. További elemek a beszédprodukciónak hibáinak javításában: (lexikalizálódott) frázisok

Korpuszomban számos adat található a lexikalizálódott (?) *hogyhívják*-ról és *hogymondjam*-ról (és persze különböző változataikról: *hogyhíjják*, *hogyvismondjam*, *hogymondjamcsak* stb.). Látszólag nem sokban különbözik a két kifejezés, mivel mind a kettő valamilyen megnevezésszerű problémát, nehézséget jelez. „Színónimáknak” is vélhetnénk őket, megfigyeléseim alapján azonban azt mondhatom, hogy nem helyettesíthetik egymást. A szóhelyettesítő *izéhez* hasonlóan pótlexémaként használható a *hogyhívják*, a *hogymondjam* pedig a konceptuális tervezés során létrejött konceptuális forma, és a felszíni szerkezet létrehozása között bekövetkező problémák áthidalásában, a beszédtervezést jelző szünet kitöltésében játszik szerepet.

5.1. Hogyhívják

Az *izé*n kívül számos más kifejezés is használható pótléxémaként. Ezek egyike a *hogyhívják*, amely szintén kettős képet mutat: pontosan azokban az esetekben használható, mint a szóhelyettesítő *izé*:⁹ ritkán előfordul, tehát nehezebben elérhető lexémák átmeneti helyettesítésére, valamint a beszélő mentális lexikonából hiányzó kifejezések pótlására. Feloldásuk módja is megegyezik az *izékével*: az átmenetileg helyettesített, s később elérhetővé vált elem kimondásával, illetve a jelentés körülírásával oldhatók fel. Az alábbi példák demonstrálják a – kettős funkciójú – *hogyhívják*ot:

Kifejezések átmeneti helyettesítése használt *hogyhívják*:

(25) (116)

SAné: ...mer még mikor fogod te te kapni ma – aa
hogyhívjákot a családi pótlékot

Az adattári példákban a következő – ritkán használt – kifejezéseket helyettesítették a beszélők *hogyhívják*kkal: *gáz* 'a gázzsámla végösszege', *olajkályha*, *politechnikum*, *brigádvezetés*, *városfejlesztés*, *államkölcson* stb.

A beszélő által nem elérhető kifejezések pótlására használt *hogyhívják*:

(26) (Kárp_04)

AK: ... Hát ugyi büszkék vagyunk erre **őö hogyhívjákra**, aa magyar **hogyhívják**
őö szóval ő az előbb is kérdeztem, hogy ezt a főiskolát finanszírozza a magyar állam?
Igen. hát mondjuk büszke vagyunk erre, büszke vagyunk a beregire, a dobonyira,
a tivadarfalvira, a técsőire, meg arra, hogy Gyertyánligeten má magyar iskola van, ...

Az *izé* és a *hogyhívják* tehát (részben) azonos funkciót betöltő kifejezések a magyar nyelvben, amelyet az alábbi példa demonstrál. Ha nem ugyanannak a problémának a leküzdésére irányulna a két kifejezés, a beszélő nem használhatná őket egyszerre:

(27) (037)

SAné: **Öö, hogyhívják** -h **öö izé** vót nekik persze.
Vvalamilyen jó tékonysági mittudomén micsoda,
-h vót, meg vacsorát is – kétezer forint volt a belépő,
és akkor ők tálalták föl és [ehhez kellett nekik fehér kötő
FM: [Óó!

Az *izé* és a *hogyhívják* tehát azonos hiba esetén használható javításra, mégis: köztük markáns különbségek vannak. Az *izé* rövid, egyelemű szó, kimondásához mintegy 4–500 ms-nyi időre van szükség – a *hogyhívják* lexikalizálódott frázis, kimondása körülbelül 800–850 ms-ig tart. Ezenkívül az *izé* mindenféle „inherens” jelentést nélkülöző lexéma, míg a *hogyhívják* magában hordozza a beszélő megnevezésbeli nehézségeit. A szóhelyettesítés tekintetében a *hogyhívják* nem olyan széles körben fordul elő, mint az *izé*. Erre a nyelvi gazdaságosság lehet a magyarázat: a rövid és „jelentés nélküli” *izé* is be tudja tölteni azt a funkciót, amelyet a hosszabb, „jelentéses” *hogyhívják*. Teljes korpuszom alapján azt mondhatom, hogy egyes beszélők mégis inkább jellemzően a *hogyhívják*ot

⁹ Az *izé*hez hasonlóan a *hogyhívják* feloldása is elmaradhat a nyelvi ökonómia jegyében olyan kifejezések helyettesítése esetén, amelyek a szövegkörnyezetből, a diskurzus előzményeiből egyértelműen vagy nagy valószínűséggel kikövetkeztethetők – vö. 4.1.

és kevésbé az *izét* használják, míg mások szinte kizárólag az *izével* helyettesítik az egyes kifejezéseket. Ez arra utal, hogy a beszélőknek saját technikáik vannak a beszédprodukciónak hibák leküzdésére (vö. Gósy 2003: 274).

5.2. Hogymondjam

Mivel a *hogyhívják*-ot párhuzamba állíthattuk a szóhelyettesítő *izével* az általuk javított beszédprodukciónak hiba azonossága folytán, csábító a *hogymondjam* és a töltelék *izé* közötti párhuzam gondolata. Ez a kifejezés is akkor jelenik meg, amikor a beszélőnek a fogalmazással kapcsolatos nehézségei támadnak. A *hogymondjam* azonban legalább annyira eltérően viselkedik a töltelék *izétől*, mint a *hogyhívják*-tól. Míg ugyanis a *hogyhívják* pótlexmákként használatos, a töltelék *izé* pedig a tartalmi válogatás idejét tölti ki, a *hogymondjam*-ról ezek egyike sem mondható el. Itt ugyanis nincs szó arról, hogy a beszélőnek szótalálási nehézségei lennének. A problémát a beszédtervezés során a már kialakult gondolat, koncepció nyelvi formába öntése, vagyis a konceptualizációs szintről a formulálás szintjére lépés okozza a beszélőnek. A beszélők „félbehagynak” egy már megkezdett nyelvi szerkezetet, majd röviddel ezután egy **másik, hasonló tartalmú, de eltérő formájú szerkezetbe kezdenek bele:**

(28)	(083)
Mv:	téged ez meglepett egyébként?
PTG:	hát életembe nem rugdosták még az ajtó [mat éjféلكor=
Mv:	☺ ☺
PTG:	=tehát – ez egy új -hh hogymondjam az embernek mindig
	őő új dimenziókat nyithat meg hogyha egy új helyre
	megy el
(29)	(086)
BB:	na de egy diplomátát – hogymondjamcsak – nem lehet
	a figyelmét elaltatni ha jó diplomata

A fenti példákban a *hogymondjam(csak)* előtti (félbemaradt) és utáni szerkezetek, nyelvi formák ugyanarra a tartalomra irányulnak (*újdomság, diplomata*), de eltérő formájúak. A (28) példában a „félbehagyott” szerkezet kimondott része: *ez egy új*, majd levegővétel és a *hogymondjam* után egy másik szerkezet következik: *az embernek mindig őő új dimenziókat nyithat meg...*, az *új* az első előfordulása alkalmával a még ki nem mondott összetett állítmány névszói részének jelzőjeként szerepel(het), míg másodjára a tárgy jelzője. Ugyanígy az (29) példában a *na de egy diplomátát* hangzik el először, majd az „átalakítás” után *nem lehet a figyelmét elaltatni ha jó diplomata* formát kap. Az első szerkezetben a *diplomata* accusativusi, a másodikban nominativusi esetben áll. Mindez amellet szól, hogy a konceptualizációs szinten megtervezett közlendőjüket a beszélők „első nekifutásra” nem tudták megfelelő módon formulálni. Folytatódott ugyan a beszédtervezés a grammatikai-fonetikai kódolással, s maga az artikuláció is megkezdődött, de a beszélők **visszaléptek a formulálás szintjéhez**, s a korábban összeállított üzenethez új formát rendeltek.

A beszédprodukciónak nehézség forrása az, ami miatt tehát nem állíthatjuk párhuzamba a *hogymondjam*-ot a töltelék *izével*. Utóbbi ugyanis a hosszadalmas konceptuális tervezés miatti beszédszünetet tölt(het) ki, az előbbi viszont a(z újra)formulálás szintjén jelentkező nehézségről tanúskodik.

5.3. A *hogyhívják* és a *hogymondjam* lexikalizálódásáról

Bár jelen tanulmányban a *hogyhívják* és a *hogymondjam* beszédprodukciós hibák leküzdésére alkalmas volta miatt kapott helyet, mindenképpen szólnunk kell „eredeti alakjukról” is. A *hogyhívják?* kérdés elsősorban valakinek/valaminek a (tulajdon)nevére (l. (30)) vagy egy bizonyos jelentésű kifejezésre kérdez rá. A *hogymondják?* kérdés ugyancsak valaminek a megnevezésére használt kifejezésre kérdez rá (l. (31)) (illetve ennek helyes kiejtésére) – de tulajdonnevek esetén nem használható. Használatuk során körül kell írunk azt a személyt, tárgyat, jelenséget, fogalmat – vagyis azt a jelentést –, amelynek a megnevezésére használatos kifejezést szeretnénk megtudni – csak így lehetünk biztosak abban, hogy a címzettben az általunk elgondolt jelentés körvonalazódik. Minthogy az alábbi példákban a beszélők szókeresési-szóátalálási nehézségbe ütköztek, kérdéstik „külségség” kérésére irányul (vö. Iványi 2003: 78). A címzett(ek) a partner(ek), aki(k)től a beszélő a választ várja:

- (30) (050)
 DZ: írjál be
 GJ: elszmókolunk egy cigit? Zozó
 FM: addig én keríték ide [gyorsan
 → DZ: [konkrét valami m **hogyhívják** azt
 milyen félsziget
 FM: mér? vannak ilyen félszigetes képek...
 (31) (nyb_17)
 Akkor miért disznót termelsz – ő – vagy **hogymondják?**

Ugyanígy a *hogyhívják*, *hogymondják* határozós szerkezetek használatával is valakinek/valaminek a nevére, helyes megnevezésére-kiejtésére (illetőleg az ezzel kapcsolatos ismeretek hiányára) utal a beszélő:

- (32) (MNSZ_06)
 AK: ...például ott van az a tanítónő né, Balogh Teri vagy **hogyhívják azt**,
 nem tudom én.
 (33) (058)
 GJ: jelöld ki,
 FM: oké
 DZ: de csak egy kicsit jelölj ki ne olyan nagyot
 GJ: jó, és akkor edit kopi me merged vagy mördzsd vagy **mittudomén**
hogymondják merged az, és kontrol ee mosmár menni fog

A *hogyhívják*, *hogymondják* frázisok esetében a személyek, tárgyak stb. egyezményes megnevezésére irányuló utalást jelzi az ige T/3. személyű ragozása is. A *hogymondják* és a *hogymondjam* között az igeragozás eltérése másféle különbséget is jelez: az E/1. személyű ragozás olyan problémára utal, amelynek megoldását a beszélő (elsősorban) önmagától várja.

A *hogyhívják* és a *hogymondják* frázisok közül azonban csak az előbbi lexikalizálódott, s vált kifejezések helyettesítésére használatos pótléxmává. Erre éppen az lehet a magyarázat, hogy a *hogyhívják?* kérdéssel érdeklődhetünk tulajdonnevek iránt is, illetve a *hogyhívják* határozói frázis is utalhat ilyenekre, viszont a *hogymondják(?)* nem (vagy legalábbis csak a helyes kiejtésre). A *hogyhívják* pótléxmá állhat tulajdonnevek helyett is, amint azt az *izé* esetében is tapasztalhattuk:

- (34) (120)
 SANé: sőt még ^o **hogyhíjjákról** is hoztak neki Makóról fát.

A kifejezés egyetlen lexémává válásának adatolható bizonyítékai az alábbi különféle toldalékokkal ellátott *hogyhívjások*: *meghogyhívjálkolta magát*, *hogyhívjákat*, *hogyhívjákra*, *hogyhívjáltak*, *hogyhívjákja*, *hogyhívjákjára* stb. Ez azt mutatja, hogy az immár egy elemmé vált kifejezés teljesen elvesztette az eredeti szintaktikai, morfológiai és szófaji jellemzőit. Ugyanakkor megőrződött benne a 'valaminek a megnevezésével kapcsolatos probléma' jelentéselem, s ez teszi alkalmassá a nehezebben vagy egyáltalán nem elérhető szóalakok helyettesítésére.

A *hogymondjam* esetében kérdéses a lexikalizálódás. Ez a kifejezés nem toldalékolható „újra” (mivel nem pótlexmákként illeszkedik egy megnyilatkozásba), ezért nem mondhatjuk azt, hogy szintaktikai-szófaji jellemzői „eltűntek” volna. Míg például a *mostan aa hogyhívják nagyon sok vót* (118) megnyilatkozásban a *hogyhívják* alanyesetű főnévként értelmeződik, nem pedig határozószóből és ragozott igéből álló frázisként, addig a *hogymondjam*, *hogyvismondjam*, *hogymondjamcsak* mindig frázisként interpretálódik, annak minden szintaktikai, morfológiai, szófaji és jelentésbeli vonásával együtt. A lexikalizálódás/lexikalizálódottság mellett csak azzal lehetne érvelni, hogy panelszerűen, egy bizonyos beszédprodukciós nehézség esetén használt elemek ezek, és kiejtésük, intonációs mintájuk alapján egyetlen egységnek tűnnek.

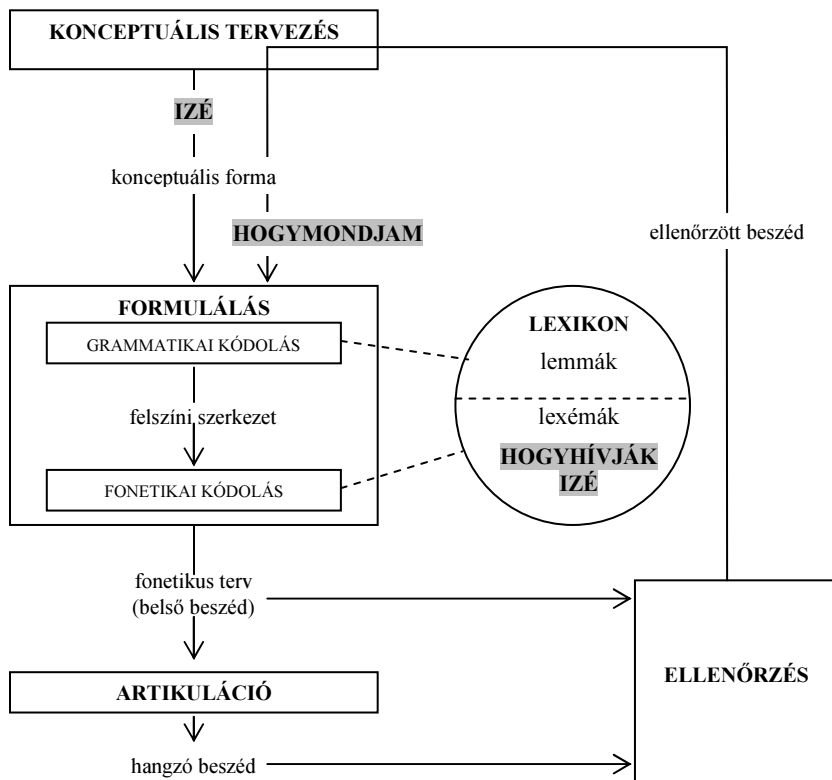
Az első ránézésre egymáshoz nagyon hasonlóknak tűnő *hogyhívják* és *hogymondjam* tehát eltérően használható. A *hogyhívják* pótlexmákként viselkedik, s a beszédtervezés során a mentális lexikonból való válogatás során felmerülő nehézségek áthidalására alkalmas. A *hogymondjam* ezzel szemben az artikulációtól a formulálás szintjére való visszalépés esetén használható, és a koncepcionális forma nyelvi formává alakításának nehézségeit jeleníti meg. Míg a *hogyhívják* egyértelműen egyetlen egység, egy lexéma, addig a *hogymondjam*-ról ezt nem lehet teljes bizonyossággal állítani. Az viszont jól látható, hogy a két kifejezés nem cserélhető fel egymással, vagyis **választásuk szabályos, az adott beszédtervezési probléma függvénye.**

6. Eredmények

Vizsgálataim tárgyai a beszédprodukciós mechanizmusban jelentkező „diszharmonia-helyzetek” kezelése, a hibák javítása során használt lexikális elemek voltak: az *izé*, a *hogyhívják* és a *hogymondjam*. Választásuk az adott tervezési hiba függvénye. Az eredményeket összefoglaló jelleggel – a levelti beszédprodukciós modell keretében – a 3. ábra szemlélteti:

Az *izé* hezitációs szünetet kitöltő elemként funkcionál akkor, amikor a beszélő a beszédprodukció során a konceptualizálás szintjénél tart. A *hogymondjam* akkor használatos, amikor a beszéd koncepcionális formájához téves vagy nem megfelelő formát hozott létre a beszélő, ezért vissza kell térnie a formuláláshoz. Az *izé* és a *hogyhívják* pótlexmákként használható abban az esetben, ha a beszélőnek nehézsége támad a nyelvi megformálás szintjén a már kiválasztott lemmához tartozó lexéma kiválasztása során. Ugyanígy pótlexmákként funkcionálhatnak akkor is, ha a beszélő mentális lexikonából bizonyos lexémák hiányoznak. A két, azonos funkciójú kifejezés között markáns különbség az, hogy a *hogyhívják* lexikalizálódott frázis, amely elvesztette eredeti tulajdonságait, de megőrizte jelentését. Az *izé* és a *hogyhívják* azonban csak átmeneti megoldások a beszélgetés során, ugyanis a segítségükkel létrehozott megnyilatkozás rendszerint értelmezhetetlen a hallgató számára. Ezek a kifejezések feloldásra, javításra szorulnak, őket a helyettesített lexémának vagy – hiánya esetén – a jelentés körülírásának kell követnie.

Az *izé*, a *hogyhívják* és a *hogymondjam* olyan nyelvi eszközök, amelyekkel eredményesen kezelhetők a beszédtervezés során újra meg újra megjelenő különféle nehézségek, s mintegy „töredezettségmentesítőként” használhatók a beszédben. Segítségükkel kitölthetők a gondolkodás szünetei, s így nem fenyegeti a beszélőt az a veszély, hogy a kitöltetlen szünet miatt elveszíti a beszédhez való jogát a diskurzusban. Az *izének* és társainak tehát igenis van létjogosultságuk, használatuk a spontán beszélgetésekben csak nehezen kerülhető el, így használatuk oka nem feltétlenül a nyelvi igénytelenség.

3. ábra. A lexikális javító elemek a beszédprodukcó folyamatában

Transzkripció jelek

- (1.5) megmért szünet (másodperc.tizedmásodperc)
 – nem mért, rövid szünet a megnyilatkozáson belül
 látod az aláhúzás nyomatókat jelöl
 [a bal oldali szögletes zárójel
 az átfedéseket jelzi a beszélgetésekben
 = egyenlőségjel kapcsolja össze az egymást követő, de különböző résztvevőktől származó megnyilatkozásokat, ha közöttük nincs intervallum, de átfedés sem; illetve ugyanazon beszélő folyamatos közlésének részeit, ha azt el kellett szakítani egymástól az átírásban egy másik beszélő közbeszólása miatt
 ·h lélegzetvétel
 ·hh hangosabb, hosszabb lélegzetvétel
 h· hallható kilégzés
 () érthetetlen közlést jelöl, vagy a beszélőt, ha kiléte nem egyértelmű
 ☺ nevetés, a több jel hosszabb nevetést jelöl
 aha, a vessző a szó végén emelkedő intonációt jelez
 aha. a pont a szó végén eső intonációt jelez, amely nem minden esetben esik egybe a megnyilatkozás végével

nem?	a kérdőjel kérdő intonációt jelez, amely nem mindig kérdést jelöl
azt!	a felkiáltójel felkiáltást, nyomatékot jelöl az egész szón
(())	kettős zárójel fogja közre a beszélő nem nyelvi megnyilvánulásait, például ((ásít))
„ ”	idézőjelben állnak azok a részek, amelyekkel a beszélő mások vagy saját korábbi megnyilatkozásait idézi
neem	egymás mellett álló azonos betűk jelzik a nyújtásokat
te ^{hát}	felső indexben vannak a nem teljesen artikulált, „elharapott” hangok

SZAKIRODALOM

A magyar nyelv értelmező szótára III. H–Kh. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

Lakó György (főszerk.) 1971. *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* II. H–M. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Beregszászi Anikó–Csernicskó, István 2004. „Felemelt fővel járhatnak a magyarok”. Egy irányított beszélgetés lejegyzett szövege. In: Beregszászi Anikó–Csernicskó István (szerk.): *... itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. PoliPrint, Ungvár.

Clark, Herbert H.–Eve V. Clark 1977. *Psychology and language: An introduction to psycholinguistics*. Harcourt, Brace, Jovanovich, New York. Magyarul in: Pléh Csaba (szerk.) 1980. *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest (egyetemi jegyzet).

Coulmas, Florian 1992. *Die Wirtschaft mit der Sprache. Eine sprachsoziologische Studie*. Suhrkamp, Frankfurt.

Fabulya Márta 2007. A javítások vizsgálata magyar nyelvű diskurzusokban. Szakdolgozat. Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék.

Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina, Budapest.

Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 126: 192–203.

Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 257–77.

Gósy Mária 2004. A spontán magyar beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2004. „Nyelvbottlás”-korpusz, tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Grétsy László–Kovalovszky Miklós (szerk.) 1980. *Nyelvművelő kézikönyv*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Horváth Viktória 2004. Megakadásjelenségek a párbeszédekben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2004. „Nyelvbottlás”-korpusz, tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Huszár Ágnes 2005. A gondolatól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbottlások tükrében. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Iványi Zsuzsanna 2000. A szókereső folyamatok szintaxisa. Konverzációelemzési kutatás. *Modern Filológiai Közlemények* II/1: 52–64.

Iványi Zsuzsanna 2001a. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 125: 74–93.

Iványi Zsuzsanna 2001b. A konverzációelemzés miért-kérdései. A szókereső folyamat elhatárolása és altípusai. In: Csátár Péter–Maitz Péter–Tronka Krisztián (szerk.): *A nyelvtantól a szövegig. Tanulmányok Kocsány Piroksa tiszteletére*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 87–95.

Iványi Zsuzsanna 2002. A szókincs hiányosságainak problémája hétköznapi beszélgetésekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 99: 281–304.

Iványi Zsuzsanna 2003. A „nyelvemen van”-jelenség német és magyar nyelvű beszélgetésekben. Nyelvészeti vizsgálatok a konverzációelemzés módszereivel. *Magyar Nyelvőr* 127: 76–91.

Jescheniak, Jorg D.–Levelt, Willem J. M. 1994. Word Frequency Effects in Speech Production: Retrieval of Syntactic Information and of Phonological Form. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 20: 824–43.

Juhász Jenő 1959. Izé. Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 55: 523.

Keszler Borbála 1985. Über die Verwendung der Füllwörter. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica* XVI: 11–26.

Koll-Stobbe, Amei 1994. Deklaratives und prozedurales Wissen in der Repräsentation des mentalen Lexikons. In: Börner, Wolfgang–Vogel, Klaus (szerk.): *Cognitive Linguistik und Fremdspracherwerb. Das mentale Lexikon*. Narr, Tübingen.

- Laczko Krisztina–Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris, Budapest.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. MIT Press. Cambridge, MA.
- Levelt, Willem J. M., Ardi Roelofs, Antje S. Meyer 1999. A theory of lexical access in speech production. *Behavioral and Brain Sciences* 22: 1–38. Interneten: <http://www.bbsonline.org/Preprints/OldArchive/bbs.levelt.html> (2007. 04. 20.)
- Prohászka János 1957. Voltaképpen mi is az izé? *Magyar Nyelvőr* 81: 245–6.
- Rieger, Caroline 2003. Repetitions as self-repair strategies in English and German conversations. *Journal of Pragmatics* 35: 47–69.
- Sacks, Harvey–Schegloff, Emmanuel A.–Jefferson, Gail 1978. A Simplest Systematics for the Organisation of Turn Taking for Conversation. In: Schenkein, J. (szerk.): *Studies in the Organisation of Conversational Interaction*. Academic Press, New York.
- Simonyi Zsigmond 1876. Egy deminutiv „-j” képző nyomai a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 5: 481–4.
- Szinnyei József 1912. Az izé. Adalékok a magyar nyelv szófajtő szótárához. *Nyelvtudományi Közlemények* 41: 110–2.

Fabulya Márta

SUMMARY

Fabulya, Márta

Lexical fillers initiating self-repair sequences in Hungarian

The use of the lexical item *izé* ‘um’ is sometimes thought of as revealing sloppiness of speech and therefore to be avoided. The present paper aims at clarifying the status of *izé* and of two similar items, *hogyhívják* ‘whatchamacallit’ and *hogymondjam* ‘how shall I say’, with the help of methods of discourse analysis. The results are accounted for in the framework of Levelt’s (1989) model of speech production, due to the fact that such lexical fillers are used for initiating various repairs of speech production errors that are hard-to-avoid concomitants of spontaneous (informal) discourse. The study shows that *izé* is available for overcoming a number of various types of speech planning errors and that *hogyhívják* (whose functions overlap with those of *izé*) and *hogymondjam* are used for quite different types of errors, hence they are far from being as similar as they are often thought to be.